

door A. Carmiggelt

HET HISTORISCH ONDERZOEK.

De vroegste melding van een Zwolse pijpenmaker dateert van tien september 1628 en luidt: *"Jacobus Hartevier panding ende beslag aan sodane toebackspijpen ende drie potten als Jan Pottebacker heeft ontvangen om te backen van de Engelsman wonende in Jacob in die steernen huys ende is die bosschap eens voor driemaal aangenomen"*.

Uit dit stuk blijkt dat, evenals in de meeste andere steden in Nederland, de eerste of een van de eerste pijpenmakers een Engelsman geweest is. Bovendien zien we dat deze pijpenmaker zijn produkten in de oven van een pottenbakker liet bakken. In de tekst is ook sprake van drie potten, waarmee waarschijnlijk pijpenpotten bedoeld worden.

In 1636 is er weer sprake van een gerechterlijke beslaglegging, maar nu van goederen die toebehoorden aan een pijpenmaakster, Geesgen Derx. Zij woonde bij het Pestengasthuis in Zwolle. Dit gasthuis lag op het Eiland, een vrij eenvoudige buurt in het noordelijk deel van het oude Zwolle. Allerlei ambachtslieden hadden hier in de zeventiende en achttiende eeuw hun bedrijf, met name zij die een brandgevaarlijk beroep uitoefenden, zoals pottenbakkers en pijpenmakers. Dit was dan ook de reden dat men bij de realisering van het nieuwe winkelcentrum in Zwolle in de zestiger jaren van deze eeuw het straatje tussen het Eiland en de Nieuwstraat, Pijpenbakkersstraat heeft genoemd.

In de loop van de zeventiende eeuw treffen we in Zwolle nog diverse pijpenmakers aan. Zo is er in 1662 sprake van een zekere Hendrick Penninck, die toestemming krijgt om de turf door zijn knechten te laten aandragen. Hieruit blijkt dat Hendrick een eigen oven heeft bezeten. Een andere pijpenmaker is Abraham Haddis, zoon van de eerder genoemde Geesgen Derx. Hij woonde ook op het Eiland. Op 5 juli 1675 diende hij bij het bestuur van Zwolle een verzoek in om het alleenrecht te verkrijgen om pijpen te produceren. Dit verzoek werd ingewilligd en blijktbaar zijn er op dat moment geen andere pijpenmakers werkzaam in Zwolle. Hoelang hij precies dit alleenrecht heeft gehad is onduidelijk. In 1682 is er sprake van een kind van een pijpenbakker, dat begraven wordt en bij de Zwanentoren heeft gewoond. Deze pijpenbakker is waarschijnlijk Jan Balthazar.

Gedurende de zeventiende eeuw groeit het aantal pijpenmakers gestaag; deze groei zet zich voort tot omstreeks 1740 en neemt daarna snel af. In de negentiende eeuw treffen we in Zwolle geen pijpenmakers meer aan.

Ten aanzien van de achttiende eeuwse pijpenmakers kunnen we opmerken dat deze over het algemeen een karig bestaan kenden. Zo werden een aantal van hen door de armenzorg begraven. Een pijpenmakersfamilie, van der Veen genaamd, kon zich echter redelijk handhaven. We zullen niet de hele familie hier behandelen, maar ons beperken tot Frans van der Veen en zijn twee zonen Adolf en Jacobus.

In 1713 koopt Frans van der Veen twee huisjes op het Eiland van een zekere G. Rousse. Deze huisjes lagen in de Doornstraat (Drietrommeltjessteeg). Een van de huisjes droeg de naam "het Trompet". Drie generaties van der Veen oefenden hier het ambacht van pijpenmaker uit. Frans van der Veen en zijn vrouw Berentjen Elsinks krijgen tussen 1698 en 1718 tien kinderen, waarvan enkelen al op jonge leeftijd sterven. Frans van der Veen sterft zelf in 1737. Na zijn dood komen de twee huisjes in de Doornstraat in het bezit van zijn zoon Adolf van der Veen. Adolf zet het bedrijf van zijn vader voort, maar sterft reeds een jaar later. De huisjes, inclusief een kleihok komen nu in het bezit van zijn broer Jacobus van der Veen. Hij is de meest frequent vermelde pijpenmaker in het Gemeentelijk Archief van Zwolle.

Jacobus, in 1718 geboren, trouwt in 1740 met Anna Maria van Ankum. Naast zijn twee huisjes in de Doornstraat bezit hij ook nog twee panden aan de stadsmuur in de Waterstraat. In 1741 wordt de eerste zoon van Jacobus, Frans van der Veen, geboren die na de dood van zijn vader in 1787 het bedrijf van zijn vader nog korte tijd voortzet.

Op 29 november 1752 verzoekt Jacobus het bestuur van Zwolle om een pijpenbakkersoven te mogen bouwen in zijn huis "het Trompet". Hij krijgt hier toestemming voor, maar wanneer hij een keer (proef-)gestookt heeft blijkt dat zijn burens nogal wat twijfels hebben over de brandveiligheid van de oven:

".....alleen door de zelve gaar te stoken, des anderen daags reets zo heet was geworden, dat zo daar verder mede voortgevaren hadde niet buiten gevaar zoude zijn geweest en dus ook de balkens in zijn eigen muir in brand zoude hebben kunnen raken dat van gelijken de muir des tweede suppliant daar ook zo heet was geworden dat men daar buiten geen hand op verscheidene plaatsen konde houde en de rook mede door de reeten buiten in de gang sterk doortrok....."

Jacobus wordt nu verplicht enige wijzigingen in de oven aan te brengen. In 1783 stellen Jacobus en zijn vrouw hun testament op. Nadrukkelijk wordt hierin bepaald dat "de pijpenmakerij, gereedschappen met de materialen, gemaakte en ongemaakte pijpen en verder toebehooren" niet door hun zonen Frans en Adolf verkocht mogen worden. Tenslotte dienen we bij de behandeling van de familie van der Veen te vermelden dat er in 1982 op de plaats van hun huisjes aan de voormalige Doornstraat fragmenten van een drietal pijpepotten en een ovenpot zijn gevonden. Deze hebben waarschijnlijk toebehoort aan Jacobus of een van zijn familieleden. Rond het midden van de achttiende eeuw gaat de Zwolse pijpenmakerij achteruit. Dit wordt vooral duidelijk wanneer we naar het pijpelogisch vondstmateriaal kijken. Het overgrote deel van de pijpen bestaat uit Goudse produkten. In dit kader is ook een archiefstuk uit 1753 van belang. Het betreft een verzoek van de gezamenlijke pijpenbakkers uit Overijssel aan de Ridderchap en Steden van dit gewest om een impost van zes stuivers te heffen op ieder gros pijpen dat in dit gewest wordt ingevoerd en daar niet gebakken is. Op deze wijze proberen de pijpenmakers hun concurrentiepositie te verbeteren. Dit verzoek wordt echter afgewezen, hetgeen in ieder geval voor de Zwolse pijpenmakers rampzalig geweest moet zijn.

Alfabetische lijst van Zwolse pijpenmakers(-knechten).

Naam	Woonplaats	*)
Balthazar, Jan	bij de Zwanentoren	1693
Bruggeman, David	Thorbeckegracht	1745-1758
Brugman, Philippus	Thorbeckegracht	1749
Bruins, Johannes	-	voor 1776
Derx, Geesgen	Eiland	1636-1672
Geertjen	Eiland, later Bredehoek	1676-1732
Groeneveld, Berent	hoek Roggestraat/Nieuwstraat	1745
Haddis, Abraham	Eiland	1675
Haddis, Jan	Eiland	voor 1657
Hansen, Frerik	-	voor 1670 (?)
Harms, Jan	Eiland	1709-1716
Hulsebos, Hendrik	Diezerstraat	1750
Jürgens, Daniel	bij de Diezerpoort	1745
Kreinder, Willem	-	1721
Kroon, Baltus	bij de Zwanentoren en Vispoort	1696-1738

siering. De afwerking van de pijpen blijft slecht en de graveerwijze doet vaak primitief aan. Veel voorkomende versieringsmotieven zijn de visser (zittend) en de harpoenier. Regelmatig zijn de versierde pijpen voorzien van een parelnaadversiering (stippen-versiering langs de vormnaad van de pijp). Opvallend hierbij is dat deze stippen klein en nauwgezet zijn en soms vervormen tot een kleistreep. Deze pijpen zullen hieronder behandeld worden.

Beschrijving van de afbeeldingen:

- afb. 1 Merk: de gekroonde I.P.; komt geglaasd en ongeglaasd voor; hele radering; hoogte 37/38 mm., breedte 18/19 mm., opening 11 mm.; datering 1635-1640.
- afb. 2 Merk: de gekroonde A.H.; slechte afwerking; halve radering; hoogte 35 mm., breedte 18 mm., opening 12 mm., datering ca. 1640.
- afb. 3 Ongemerkt; ongeglaasd; halve radering; slechte afwerking, hoogte 38 mm., breedte 18/19 mm., opening 15 mm., datering 1660-1680.
- afb. 4 Meestal geen radering; smalle hiel (vaak bijmerk); ongeglaasd; slechte afwerking, hoogte 40 mm., breedte 20 mm., opening 17 mm., datering 1710-1730
- afb. 5 Geen radering; slechte afwerking; ongeglaasd, hoogte 43 mm., breedte 19/20 mm., opening 17 mm., datering circa 1730.
- Soms is de K in spiegelbeeld op de pijp aanwezig. Er komen ook pijpen voor zonder de harpoenier, dus alleen met een K als zijmerk. Er bestaat ook een variatie met aan de rechterzijde een zittende visser en aan de linkerzijde een K, die onder de drie gekroonde vissen voorkomt.
- afb. 6 Wapen van Zwolle (links) en zittende visser (rechts), geen radering, hoogte 41 mm., breedte 20 mm., opening 17 mm., datering circa 1730-1740.
- afb. 7 Zittende visser (links) en wapen van Zwolle (rechts); geen radering; smalle hiel; parelnaadversiering, hoogte 40 mm., breedte 19 mm., opening 17 mm., datering circa 1730-1740.
- afb. 8 Wapen van Zwolle (links) en harpoenier (rechts), geen radering; parelnaadversiering, hoogte 44 mm., breedte 21 mm., opening 18 mm., datering 1740-1750.
- afb. 9 t/m 11 Zittende visser (links) en V.I.V. onder de gekroonde drie vissen, geen radering; parelnaadversiering, hoogte 40-42 mm., breedte 19/20 mm., opening 16/18 mm., datering circa 1740. V.I.V. moet m.i. gelezen worden als I.V.V. De maker is waarschijnlijk Jacobus van der Veen.
- afb. 12 Zittende visser (links) en V.A.V. onder de drie gekroonde vissen (rechts), geen radering, parelnaadversiering, hoogte 39 mm., breedte 19 mm., opening 16 mm., datering 1735-1740. V.A.V. moet m.i. gelezen worden als A.V.V. Maker is waarschijnlijk Adolf van der Veen.
- afb. 13 Zittende visser (links) en F.V.V. onder de gekroonde drie vissen (rechts), geen radering, parelnaadversiering, hoogte 40 mm., breedte 19 mm., opening 16 mm., datering 1735-1740. De maker is waarschijnlijk Frans van der Veen.
- afb. 14 Molen met het merk "het fortuin" (links) en B.K. onder Tudorroos (rechts) geen radering, hoogte 42 mm., breedte 21 mm., opening 18 mm., datering circa 1750-1760.
- afb. 15 Wapen van Kampen en B.K. (links) en het fortuin (rechts), geen radering, parelnaadversiering, hoogte 43 mm., breedte 22 mm., opening 18 mm., datering circa 1750-60.

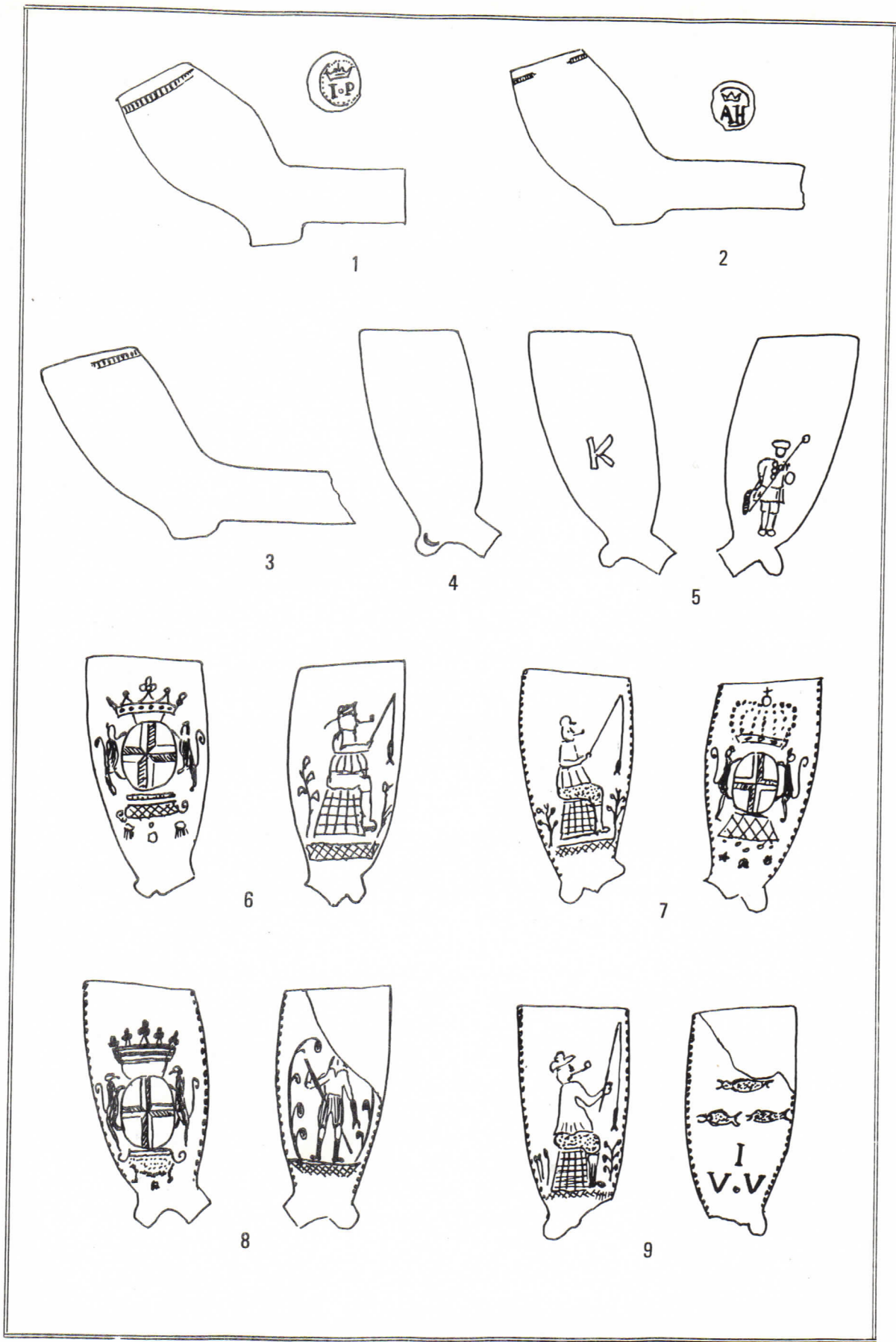
- afb. 16 Variant Tudorroos; geen radering, hoogte 40 mm., breedte 19 mm., opening 18 mm., datering circa 1720-30.
- afb. 17 Bloeiende tulp uit Tudorroos, halve radering, brede hiel, hoogte 40 mm., breedte 20 mm., opening 15 mm., datering circa 1700.
- afb. 18 Zittende visser (links) en de drie gekroonde vissen (rechts), geen radering, hoogte 43 mm., breedte 20 mm., opening 18 mm., datering circa 1720-30.
- afb. 19 Molen met gezichtje in raam (links) en zittende visser (rechts), geen radering, parelnaadversiering, hoogte 41 mm., breedte 22 mm., opening 16 mm., datering 1740-50.
- afb. 20 Roosmotief of tabakspiant (?) (beide zijden), geen radering, tremstrepen op vormnaad, hoogte 42 mm., breedte 20 mm., opening 16 mm., datering 1710-20.
- afb. 21 Schild met gevechtsattributen (links) en het fortuin (rechts), geen radering, tremstrepen op vormnaad, hoogte 39 mm., breedte 20 mm., opening 16 mm., datering circa 1720-1730.
- afb. 22 Melkmeid (links) en melkman (rechts), halve radering, rechte voorzijde en gekromde achterzijde, hoogte 40 mm., breedte 20 mm., opening 16 mm., datering circa 1700-1710.

LITERATUUR.

- * Carmiggelt, A., Zwolse tabakspijpenmakers en hun produkten. Zwolle, 1980.
- * Carmiggelt, A., "Over pijpen, potten en ringen; een pijpelogische vondst te Zwolle" in: Borst, J.F. et al (ed) Zwols Historisch Jaarboek 1984. Zwolle, 1984, p. 88-97. Ook verschenen in Pijpelogische Kring Nederland VIII (1985), nr. 29, p. 2-11.
- * Dubbe, B., "Tabakspijpenmakers in Overijssel" Mededelingenblad van de vrienden van het Nederlandse ceramiek 1959, nr. 17, p. 22 en 27.
- * Duco, D.H., De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden. Oxford, 1981, p. 236-238.

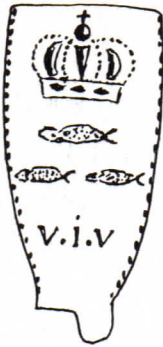
ILLUSTRATIES.

- A. Carmiggelt.

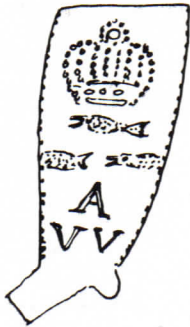
10

11

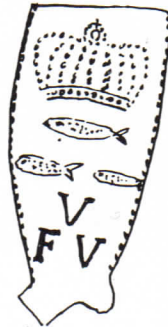
12

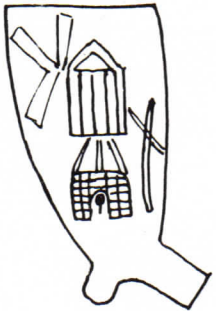
13

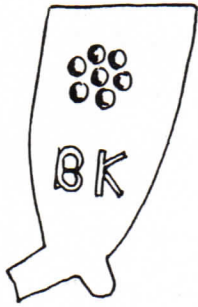
14

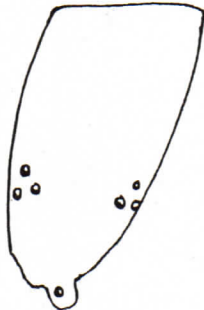
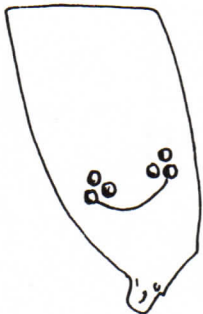
15

16

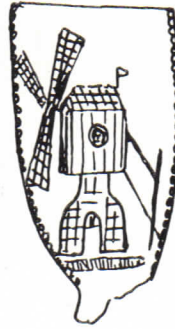
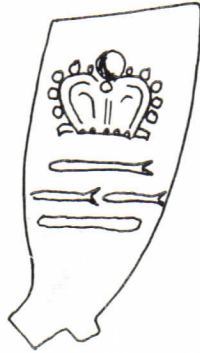

17

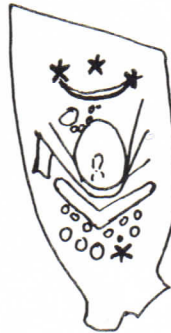
18

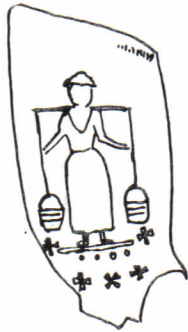
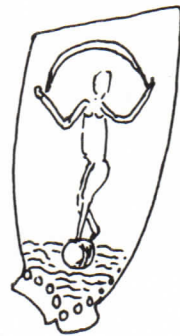
19

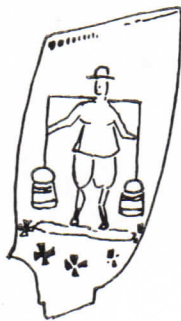
20

21

22

23

24

25

26

27